

Історія теріологічних досліджень кафедри зоології Харківського університету

Оксана Марковська, Тетяна Атемасова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (Харків, Україна)
e-mail: kSENTIA.markovskaia@gmail.com; orcid: 0000-0002-2573-4524

Markovska, O., T. Atemasova. History of theriological research of the Department of Zoology of Kharkiv University. — A significant part of research at the Department of Zoology of Kharkiv University was devoted to the ecology and features of the biology of small mammals. In particular, the species diversity, distribution, reproduction, nutrition of small mammals and methods of combating them were studied. Mammals of artificial plantations, forest edges, field protection strips, arid regions, irrigated and forested areas were investigated. Ecological and physiological features of rodents, adaptation of mouse-like rodents to seasonal changes in the external environment were researched at the department. Another direction of research was the study of natural foci of infectious diseases in rodent populations, in particular, natural foci of tularemia.

Довоєнний період

Теріологічні дослідження 19 століття, перш за все, пов'язані з діяльністю Олександра Вікентійовича Черная. З 1855 р. він зосередив свою увагу на роботі систематики тварин. Розглядав питання походження прісноводної фауни. В 50-х роках доволі докладно дослідив та описав фауну Харківської, Катеринославської (Дніпропетровська обл.) і Курської губернії, а також Облaсті війська Донського. Одна з його найважливіших праць — «Фауна Харьковской губернии и прилежащих к ней мест». Також Черная займався дослідженням фауни гризунів України, особливо ховрахів. З 1845 по 1853 р. він збирав дані про поширення ховрахів, їх спосіб життя, розмноження, харчування та методи боротьби з ними. Детально досліджував крапчастого та малого ховрахів, а також бабака, склав карти їх ареалів [Гельфенбейн 1968].

В довоєнний період вивченням ссавців займалися аспіранти А. І. Ганаєв та І. Т. Сокур. З 1936 по 1941 р. дослідження проводили в Велико-Анадольському лісі та полезахисних смугах Маріупольської лісодослідної станції в Донецькій області, в Володимирському і Рацинському лісах Миколаївської та Одеської обл., в Акмечетських, Богдановських полезахисних смугах Одеської обл., на Партизанському лісодослідному пункті в Херсонській обл., в Чорному лісі в Кіровоградській обл. Було укладено список видового складу ссавців штучних насаджень, встановлені закономірності його змін залежно від віку,

складу, конструкції та стану насаджень. Були також вивчені джерела заселення штучних насаджень, встановлені мікрокліматичні норми, сприятливі для їх заселення [Волчанецкий *et al.* 1955].

Післявоєнний період

В післявоєнні роки зоологічні дослідження стосувались фауни узлісь листяних та байрачних лісів степової та лісостепової зон, як джерела заселення штучних насаджень, а також ценотичних зв'язків узлісся з полями. Продовжувалися порівняльно еколого-фауністичні дослідження полезахисних смуг степової та лісостепової зон України. До 1949 р. роботи проводились в лісах Харківської та Сумської областей, в Провальському степу, в напівпустелях Заволжя, в районі озера Ельтон. В 1950 р. були досліджені засушливі райони Запорізької, Херсонської та Донецької областей, розпочато стаціонарні роботи на зрошувальній ділянці Кам'янсько-Дніпровської дослідно-меліоративної станції Інституту гідротехніки та меліорації АН УРСР. Крім того, в 1949 р. колектив кафедри за дорученням Українського НДІ лісового господарства розробляв методи боротьби з гризунами в лісорозплідниках та полезахисних смугах. З 1953 р. досліджували особливості поширення, екології та змін чисельності мишоподібних гризунів у зв'язку зі зрошуванням та залісненням в районі Південно-Українського каналу [Волчанецкий *et al.* 1955].

Теріологічні дослідження цих років пов'язані з діяльністю Олександра Сергійовича Лисецького, який працював на біологічному факультеті з 1948 по 1991 р.. У зв'язку із спорудженням Каховського гідровузла та зрошувальної системи, О. С. вивчав вплив зрошення на фауну птахів та ссавців. Дослідження проводив у пониззях Дніпра, на Сиваші, узбережжі Азовського моря, островах Орлов та Китай, Олешківських пісках, у полезахисних смугах району Асканії-Нова, Кам'янки-Дніпровської і Запоріжжя. У 1952–1953 рр. досліджував гризунів півдня України у зв'язку зі створенням лісонасаджень та зрошувальних систем. В 1955 р. вивчав вплив обробки ґрунту за методом Мальцева на чисельність гризунів. 1965 р. О. С. захистив дисертацію «Формування фауни гризунів півдня Лівобережної України у зв'язку зі степовим лісорозведенням та зрошуванням». Протягом 1953–1966 рр. збирав також матеріали з Деркульської лісодослідної станції, Кримського заповідника, з різних місць Донецької та Харківської обл. У 1970-ті роки продовжувалась наукова тематика кафедри, пов'язана з формуванням фауни штучних лісонасаджень. Із 1972 р. О. С. Лисецький брав участь у темі «Біоценологічне вивчення території проектного Гомольшанського НПП» за розділом «Ссавці».

Зоологічні дослідження кафедри з систематики, зоогеографії, фауністики здебільшого мали екологічну спрямованість. А в 1947 р. на біологічному факультеті була організована кафедра експериментальної екології тварин, яку очолив Микола Іванович Калабухов. На кафедрі вивчалися еколого-фізіологічні особливості гризунів, пристосування мишоподібних гризунів до сезон-

них змін зовнішнього середовища, особливості різних популяцій одного виду, а також близьких видів гризунів [Калабухов 1978]. Роботи проводили в різних областях України, в Криму та Астраханській обл. В цей час на кафедрі виконувала роботу по особливостям екології хатньої та курганцевої миші Н. М. Ладигіна. Також М. А. Безкровний проводив дослідження по з'ясуванню умов, необхідних для розведення бабака на звірофермах. В 1949 р. за ініціативи Ростовського протичумного інституту, кафедра екології розробляла нові, більш ефективні методи боротьби з малим ховрахом в умовах «Чорних земель». Ще одним з питань, які розглядались на кафедрі, було виникнення нових ознак у південних тварин, перенесених в умови помірнього клімату, а також деякі сторони процесу акліматизації південних тварин в північних районах [Волчанецкий *et al.* 1955].

З 1956 р. посаду доцента кафедри зоології хребетних в Харківському університеті займав Яків Пантелеймонович Зубко. Основним напрямом його досліджень була екологія мишоподібних гризунів Лівобережжя УРСР, зокрема полівок [Кривицький & Загороднюк 2008]. Наукові публікації Я. П. присвячені особливостям екологічного розміщення й коливання чисельності гуртової полівки в південно-степовій частині УРСР, особливостям екології й коливання чисельності звичайної полівки, норика підземного, строкатки степової та нориці рудої на Лівобережжі України, гніздобудівельній діяльності полівок на півдні України.

Ще одним теріологом післявоєнного періоду був Микола Григорович Мілютин. 1956–1971 рр. він працював доцентом кафедри зоології хребетних. До 1951 р. разом із Я. П. Зубком досліджував мишоподібних гризунів Каменського Поду та Дніпровських плавнів. У 1957 р. обстежував околиці Градизька (Полтавщина), Каховки (Херсонщина); вивчав екологію водяного шура на тлі рівня захворюваності на туляремію у різних областях України. Проводив експериментальні дослідження з інфекційної чутливості до туляремії сліпаків та сліпачків. З 1962 р. виконував дослідження за темою «Ссавці Харківської області, їх господарське та епідеміологічне значення», розділ — «Ховрахи, особливості їх екології, шкода у сільському господарстві та заходи боротьби». Вивчав розмноження та розміщення ховрахів у Харківській обл., віковий склад популяцій, мінливість, роль у епізоотології туляремії.

У 1963 р. за планом наукових робіт кафедри М. Мілютин виконував дослідження за темою «Еколого-фауністичні та епідеміологічні особливості природного вогнища туляремії у пониззях р. Сули» [Мілютин 1962а]. Роботи того часу присвячені природним осередкам туляремії в Українському Поліссі [Мілютин 1962б], особливостям географічного поширення і чисельності водяного шура у зв'язку зі створенням каскаду водосховищ на Дніпрі [Мілютин 1962в]. В 1964 р. працював за темою «Еколого-фауністичні та епідеміологічні особливості туляремії. Вогнища степу та лісостепу Правобережжя УРСР», здійснив експедиції до Одеської та Вінницької областей. В 1968 р.

закінчив роботу над докторською дисертацією «Еколого-географічний нарис гризунів північно-східного Прикаспію», присвячену гризунам Гур'євської області Казахстану, їх санітарному значенню та заходам боротьби з ними. 1966–1970 рр. вивчав еколого-фауністичні та епідеміологічні особливості природних вогнищ туляремії у Луганській та Донецькій областях. Вивчав територіальну байрачних лісів півдня Донеччини. Вперше в Україні виділив культуру збудника туляремії з водяного щура. З січня 1970 р. для вивчення природних вогнищ туляремії у Харківській області використовував і послід рукокрилих. Підготував до друку монографію «Природні вогнища туляремії та їх еколого-фауністичні особливості в УРСР». Тема докторської дисертації — «Еколого-фауністичні основи природних вогнищ туляремії на Україні».

В 1963 р. теми науково-дослідних робіт на кафедрі зоології стосувалися: процесу формування фауни під впливом лісонасадження, зрощення та обводнення; дослідження мисливської фауни в Харківській області; вивчення екологічних масових видів мишоподібних гризунів – шкідників сільського господарства; екологія водяного щура в середньому та нижньому Придніпров'ї.

1967–1969 рр. — еколого-фауністичні особливості природних осередків туляремії заплавно-болотного типу: теріологічні та паразитологічні особливості осередків в заплавах річок Червона, Уразова та Сула; порівняльно-екологічні дослідження мишей та полівок лівобережжя України: особливості розмноження та колювання чисельності.

1972 р. – еколого-фауністичне та біоценотичне дослідження фауни Харківської обл., на прикладі території проєктованого Гомільшанського НПП (дослідження гризунів проводили О. С. Лисецький і В. Криволапов).

1980-ті роки – сьогодні

З 1980-х років теріологічні дослідження на кафедрі зоології продовжив Віктор Арсентійович Токарський. У 1988 р. він захистив кандидатську дисертацію за темою «Степовий бабак в Україні (чисельність, біологія, захист та охорона)». В 1993–1999 рр. керував міжнародними проєктами з вивчення степових екосистем та різноманіття бабаків Єврозії, що підтримувалися фондами INTAS, Дж. Сороса та ін. У 2010 р. захистив докторську дисертацію «Біологія і екологія європейського бабака та його сучасний стан». Місцем його наукових і природоохоронних інтересів, де він вивчав колонії бабаків, були заказники «Бурлуцький» та «Катеринівський». У середині 1990-х років на біостанції почалися роботи з доместикації та реінтродукції бабаків [Токарський *et al.* 2014]. У 1993–2019 рр. В. А. був керівником Лабораторії біорізноманіття, що виконувала дослідницькі роботи, пов'язані із розробкою стратегічних напрямків підтримки біорізноманіття у наземних екосистемах Лівобережної України, зокрема для розвитку заповідного фонду [Токарський *et al.* 2012]. Під його керівництвом створено РЛП «Великобурлуцький степ» (2000) та степовий польовий дослідницький стаціонар у с. Нестерівка Великобурлу-

цького району, що дало змогу проводити унікальні дослідження [Токарський *et al.* 2015], зокрема, було доведено виключну необхідність випасання у степу для збереження бабака [Токарський 2015].

Темами науково-дослідних робіт на кафедрі зоології в 1989–1990 рр. були роботи зі створення банку даних тваринного світу Харківської обл.; укладення кадастру тваринного світу Харківської обл. (видовий склад, чисельність, динаміка). В 1989–2005 рр. — еколого-господарча оцінка сучасного стану тваринного світу Харківської обл. з метою його охорони, господарчого використання і оптимізації екологічних умов перебування. В 1990–2005 рр. — антропогенна динаміка зооценозів лісостепових та степових екосистем Лівобережної України, перспективи їх охорони і оптимізація процесів раціонального природокористування.

Під керівництвом В. А. Токарського захистили кандидатські дисертації та нині є співробітниками кафедри зоології Галина Олексіївна Савченко та Володимир Ісаакович Ронкін. Їхні теріологічні дослідження також стосуються бабака, Г. О. захистила роботу за темою «Використання території бабаком (...) на північному сході України», а В. І. за темою «Особливості харчування бабака (...) на північному сході України». Наразі вони досліджують ссавців, зокрема гризунів, в РЛП «Великобурлуцький степ» та НПП «Дворічанський».

Також, слід згадати випускників кафедри зоології Володимира Олександровича Наглова та Олександра Володимировича Зоря. Разом працювали в відділі особливо небезпечних інфекцій Харківської облСЕС. Зоря в студентські роки досліджував дрібних ссавців під керівництвом О. С. Лисецького. Зробили значний внесок в дослідження фауни дрібних ссавців Харківщини. Основним напрямком досліджень було вивчення природних осередків інфекційних захворювань в популяціях гризунів, зокрема природних осередків туляремії, лептоспірозу, ієрсініозу, геморагічної лихоманки з нирковим синдромом, сказу, іксодового кліщового бореліозу, та інших. Низка робіт присвячена динаміці чисельності та поширенню дрібних ссавців і причинам які їх обумовлюють; зональним відмінностям в структурі угруповань мишоподібних гризунів степу та лісостепу; особливостям біотопної преференції окремих видів гризунів [Наглов 2006]; впливу зміни клімату на дрібних ссавців [Наглов 2004]; прогнозуванню чисельності дрібних ссавців в придонецьких лісах [Наглов 1962], в заплавах річок, в скиртах [Зоря *et al.* 1998].

Література

- Волчанецкий, И. Б., Медведев, С. И., М. П. Воловик. 1955. Очерк истории зоологии в Харьковском университете. Очерки по истории биологии в Харьковском университете. *Труды НИИ биологии и биологического факультета ХГУ*, **22**: 81–123.
- Гельфенбейн, Л. Л. 1968. Александр Викентьевич Чернай как зоолог. *Вестник зоологии*, **3**: 93–97.
- Зоря, А. В., Наглов, В. А., Г. Е. Ткач. 1998. Особенности размножения, сезонных и многолетних колебаний численности *Mus musculus* (Mammalia) в скирдах северо-востока Украины. *Вестник зоологии*, **32** (5–6): 83–88.

- Калабухов, Н. И. 1978. Жизнь зоолога. (Полвека изучения млекопитающих и других животных). Издательство Московского университета, Москва, 1–183.
- Кривицький, І., І. Загороднюк. 2008. Олексій Мигулін і Яків Зубко — видатні теріологи. *Праці Теріологічної школи*, **9**: 295–298.
- Милотин, Н. Г. 1962а. Географическое распространение и биоценотическая характеристика природных очагов туляремии пойменно-болотного типа на Украине. *Труды НИИ биологии и биологического факультета ХГУ*, **32**: 88–110.
- Милотин, Н. Г. 1962б. Зоологическая характеристика и ландшафтная типизация природных очагов туляремии в Украинском Полесье. Москва, *ЖМЭИ*, **12**: 84–88.
- Милотин, Н. Г. 1962в. Особенности географического распространения и современное количественное размещение водной полевки в УССР в связи с созданием каскада водохранилищ на Днепре. *Вторая зоологическая конференция Белорусской ССР*, 75–77.
- Наглов, В. А. 1962. Размещение и численность мышевидных грызунов в придонецких лесах в 1960 г. *Вопросы сельскохозяйственной энтомологии и зоологии*. Харьков, ХСХИ, **36/37**: 176–186.
- Наглов, В. А. 2004. Влияние изменения климата на мелких млекопитающих. *Ученые записки Таврического национального университета*. Серия «Биология, химия», **17** (2): 27–32.
- Наглов, В. 2006. Полевая мышь *Apodemus agrarius* (Mammalia, Muridae) в Харьковской области. *Праці Теріологічної школи*, **8**: 91–99.
- Токарский, В. А., А. М. Волох, Н. В. Токарская, Е. В. Скоробогатов. 2012. Возрождение популяции речного бобра (*Castor fiber* L.) на Левобережной Украине. *Вісник Харківського національного університету В. Н. Каразіна*. Серія біологія, **16**: 114–124.
- Токарский, В. А., Г. А. Савченко, В. И. Ронкин. 2014. Этологические наблюдения за степными сурками на биологической станции ХНУ. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія біологія, **20** (1100): 198–203.
- Токарский, В. А., В. И. Ронкин, Г. А. Савченко. 2015. Стационарные экологические исследования балочной степи северо-востока Украины: предварительные итоги 25-летних наблюдений. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія біологія, **25**: 55–67.
- Tokarsky, V. A. 2015. A pasture of big ungulate animal as a key ecological factor influencing on the fluctuation of natural habitat in steppe herbivorous animals. *Vestnik zoologii*, **49** (2): 159–170.

Резюме

МАРКОВСЬКА, О., АТЕМАСОВА, Т. Історія теріологічних досліджень кафедри зоології Харківського університету. — Значна частина досліджень на кафедрі зоології Харківського університету була присвячена екології та особливостям біології дрібних ссавців. Зокрема вивчалось вивдове різноманіття, поширення, розмноження, харчування дрібних ссавців та методи боротьби з ними. Досліджувались ссавці штучних насаджень, узлісь, полезахисних смуг, засушливих районів, зрощувальних та заліснених ділянок. На кафедрі вивчались еколого-фізіологічні особливості гризунів, пристосування мишоподібних гризунів до сезонних змін зовнішнього середовища. Ще одним напрямком досліджень було вивчення природних осередків інфекційних захворювань в популяціях гризунів, зокрема природних осередків туляремії.